

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐՔԵՐ - ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ LES LIVRES DU JOUR - RECENSIONS

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հտ. Զ., հրատ. ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի, Երևան 1981, էջ 1050:

«Հայ ժողովրդի Պատմություն» ութ-հատորեան վեցերորդ հատորն ալ հրատարակուեցաւ 1981ի վերջաւորութեան. հաստատուող հատոր մըն ալ ասիկա՝ որ կ'ընդգրկէ ժ. դարու 70ական թուականներէն մինչեւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը: Ժամանակաշրջան մը, որ հարուստ է մեր ընկերային-տնտեսական զարգացումին եւ քաղաքական կեանքի, ազգային ազատագրական շարժումներու եւ յեղափոխական պայքարի պատմութեան դրուագներով: Այլ խօսքերով, քննարկուած են հայ ժողովուրդի պատմութեան գուցէ ամենաճակատագրական շրջանի բարդ, փոփոխուած եւ քաղաքականորէն ճանդուցային հարցերը:

Անկերպալիզմը զնահատանք մը, ամէնէն առաջ, Հայաստանի Պատմութեան Հիմնարկին, որ ծրագրուած ութհատորեանը եօթը հատը արդէն կրցաւ փրագործել (կը պահուի միայն Բ. հատորը): Պատմութեան համար իրենց աշխատութեամբ օժանդակած են բազմաթիւ հայ մասնագէտներ: Այս առնչութեամբ՝ Հ. Ա. Աւետիսեան անդրադարձուց ժամանակին. «Բացի պատմութեան ինստիտուտի աշխատակիցներից, բազմաշաղկապ կի ստեղծմանը մասնակցում եմ Մաշտոցի ամուսնի Մատենադարանի, Պետական Համալսարանի, ՀՍՍՀ ԳԱ Արեւելագիտութեամբ, Հնագիտութեամբ եւ Ազգագրութեամբ, Արուեստի, Գրականութեամբ, Լեզուի, Տնտեսագիտութեամբ ինստի-

տուտների մասնագետները՝ շուրջ վաթսու մարդ» («Պատմություն-Բանասիրական Հանդէս», 1981, թիւ 2, էջ 7):

Հատորին մէջ գիտական մակարդակով քննարկուած են Արեւելեան թէ՛ Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային, տնտեսական եւ քաղաքական կեանքի հարցերը՝ միշտ 1870-1917ի շրջանին մէջ: Հնարաւորութիւն ստեղծուած է տեսնելու Հայաստանը, Արեւելեանը՝ ուսական ճանապարհով՝ ազդեցութեան տակ, մինչ Արեւմտեան Հայաստանը՝ սուլթանական հայահալած քաղաքականութեան կրունկին տակ: Այս տեսակէտով ալ, հայ ժողովուրդի ազգային-ազատագրական շարժումի հարցերը, թէ՛ բովանդակութեամբ եւ թէ՛ ծաւալային իմաստով, գերակշիռ են հատորին մէջ: Այդ հարցերուն շրջանակը ընդարձակ է, սկսելով 1877-1878ի ռուս-թրքական պատերազմէն մինչեւ համաշխարհային Ա. պատերազմը (ներառեալ):

Գիտական պատշաճ մակարդակով քննարկուած են հայկական հարցի զարգացման ընկերային թէ՛ քաղաքական փուլերը, օսմանն ընդհանրութեան եւ ներհատարգ թուրքերու (իթթի-հատարականներու) հայաջինջ քաղաքականութիւնը. մասնաշրջան են նմանապէս մեծ պետութիւններու շահագիտական խաղերը, միջազգային դիւանագիտութեան այլեւս բացայայտ շարժումները՝ հայ ժողովուրդի նուիրական ձգտումներուն շուրջ: Կը շեշտուի փաստացի այն տեսակէտը, թէ՛ Արեւմտեան Հայաստանի ազգային ազատագրական շարժումը ո'չ թէ ներարկուած էր Արեւելեան Հայաստանին, այլ հետեւանքն էր արեւմտահայերու նկատմամբ՝ թրքական բռնատիրութեան որոնքուած հայահալած քա-

ղաքականութեան: Ասիկա, ազատատենչ ժողովուրդի արդար պայքարն էր՝ յանուն գոյատեւումի եւ ազատութեան:

Հոս, փակագլխի մէջ, թոյլ տրուի անդրադարձնել՝ թէ այսուհետեւ պէտք է ընդգծուի, որ այդ շրջանին «Արեւելեան հարց», իր էութեան մէջ, «Արեւմտեան հարց» էր դարձած (կը վկայակոչենք դէպքերուն ժամանակակից անգլիացի զբիւ մը միայն, որ չի՝ վարանիր գրելու սա տողերը. «To day the cause of the poor down-trodden Armenians is the cause of the British Empire», HODGETTS BRAYLEY E. A., Round about Armenia, London, 1896, էջ 290), եւ ուրեմն ա'յլ փերպով չէր կրնար լուծուիլ՝ քան ինչ որ իրականութեան մէջ պատահեցաւ... Խոստումներ, դիւանագիտական խաղեր, ժողովուրդներ, խաբէութիւններ, որոնց ետին մեծ տէրութիւններու շահագիտական ծրագրերն ու ձգտումներն էին՝ անհաղորդ հայ ժողովուրդի անախընթաց տառապանքներուն:

Հատորին մէջ քննարկուած են նմանապէս 1870-1880ական թուականներու ազատագրական խմբակներու եւ կազմակերպութիւններու հայրենասիրական գործունէութիւնները: Անդրադառնալով հայրենակային, ֆեոդալական շարժումին, կը նշուի թէ այդ շարժումը ճատուածակամ, բայց ըմբոստ ու արդարացի մի՞ ձեւ էր...: Սկզբնապէս դրսեւորուելով որպէս տեղական հարստաւարիչների դէմ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեամբ համար գեթի դիմաց փոքրաքիւ խմբի պարտիզանական պայքար, այն ուղղուեց այդ կեղեքիչներին հալածութեան պայքարին: Կառավարութեամբ ու կառավարութեան դէմ, ապա դարձաւ օսմանն բռնատիրութիւնը քօթափելու ձգտող հայ ազատամարտի տարերային ու յախում պայքարի կրողը» (էջ 150):

Զխմարող հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին 1890ական թուականներու ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերուն նուիրուած բաժինները, մասնաւորապէս Սասունի 1894ի հերոսամարտին [որուն յարակից մատենագիտութեան

վրայ պէտք է աւելցնել՝ GREENE FRED. D., The Armenian Crisis in Turkey, (The massacre of 1894, it's antecedents and significance) London, 1895], Ձէյթունի 1895ի ապստամբութեան, Վանի 1896ի ինքնապաշտպանական մարտնչութեան, հայկական շարժերուն, հայ ժողովուրդի նկատմամբ՝ մեծ պետութիւններու քաղաքականութեան մերկացումի վերաբերեալ մասերը:

Կարեւոր բաժին մըն են նաեւ 1900-1914ի Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային, տնտեսական եւ քաղաքական դրութեան վերաբերող գլուխները:

Պէտք է շեշտել հոս՝ թէ հայ պատմագիտութեան մէջ յեղափոխական-հայրենակային շարժումի մասին գնահատական մը, նկատուած քիչ թէ չափ իր ամբողջութեան մէջ - որքան ծանօթ է մեզի - առաջին անգամ կը տրուի այս հատորով:

Գիրքին կարեւորագոյն մասերէն մէկն է նաեւ քաղաքական հոսանքներու եւ տարբեր կուսակցութիւններու ձեւաւորումի բաժինը, ուր ցաւաւորէն կը շարունակուի տակաւին կուսակցական այլ լամբութիւն մը, ու ենթակայական վերաբերում մը կը ցուցաբերուի յեղափոխական բոլոր հոսանքներուն - կուսակցութիւններուն մկառնմամբ, բացի անշուշտ համայնապար կուսակցութեանէն, որ կը ներկայացուի իրբեւ միակ իմաստուն առաջնորդը եւ փրկիչը հայ ժողովուրդին:

Փաստօրէն, հայ կուսակցութիւններու դերը գրեթէ արտաքսուած է հայ յեղափոխական պատմութեանէն, իսկ եթէ յիշատակելու ստիպումի մը դիմաց գրտնուին հեղինակները, սոսկ հայալեզու դեր մը կը վերադրեն անոնց:

Թիւն ընթերցողը արդէն քաջածանօթ է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներուն հայ ժողովուրդի դառն ճակատագրին, բայց եւ այնպէս դարձեալ մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին կամաւորական շարժումին, արեւմտահայութեան զանգուածային տեղահանու-

թեան եւ շարժերուն նուիրումն հաս-
նումները:

Ակադեմիական այս հրատարակութիւ-
նը ունի նաեւ հայ գաղթավայրերու
նուիրումն բաժին մըն ալ, ուր առաջին
անգամ է թերեւս որ ընթերցողին կը
յանձնուի հայ գաղթավայրերու պատ-
մութեան ամբողջական պատկերը:

Հատորին վեցերորդ բաժինը նուիր-
ուած է հայ Մշակոյթի եւ Գիտութեան:
Կը քննուին դպրոցներու, դրականու-
թեան, թատրոնի, երաժշտութեան, ճար-
տարապետութեան, մամուլի, հայագի-
տութեան, հնագիտութեան, տնտեսագի-
տութեան, փիլիսոփայութեան անալիզ,
եւ այլն դարգացման հարցերը: Սակայն,
պատմութեան վերաբերող հատորի մը
մէջ հերոսը՝ մշակոյթի եւ գիտութեան
յատկացնելը, թէեւ հաճելի է բայց կը
խորհրդէ թէ գուցէ մի քիչ չափազանց
ըլլայ, մանաւանդ երբ հրատարակի մը-
րայ կան այդ նիւթերուն նուիրումն
մասնագիտական մեծարժէք ուսումնասի-
րութիւններ:

Հատորի վերջաւորութեան կցուած են
քարտէսներ. լաւ պիտի ըլլար լրջօրէն
մտածել քարտէսներու տեղադրումի մա-
սին: Բնախնդրութեամբ կազմուած են
Ժամանակագրութեան, Մատենագիտու-
թեան, Անձնանուններու եւ Տեղանուն-
ներու ցանկերը, որոնք ո՛չ միայն ան-
հրաժեշտ են նման հրատարակութեան
մը՝ հեշտացնելու համար գործածութիւ-
նը, այլ կը բարձրացնեն նաեւ անոր ո-
րակը եւ դիտական արժէքը:

Այս տեսակէտով, ինչպէս չարքին
միւս հատորները, այս մէկն ալ՝ հայ
պատմագիտութեան եւ ընդհանուր հայ
մշակոյթի պատմութեան մէջ, աննա-
խընթաց իրադրո՞ւմ մըն է, որ մեծ

տնդարդարձներ կրնայ ստեղծել մերօր-
նայ երիտասարդ սերունդին մէջ:

Սակայն «Հայ Ժողովրդի Պատմու-
թեան» բարեբար հետեւանքները շատ ա-
ւելի զգալի եւ լայն տարողութիւն կըր-
նային ստանալ եթէ ամէն ինչ ներկա-
յացուած, հիմնաւորուած եւ մեկնարան-
ուած չըլլար ստարամբօրէն մարքսեան-
լենինեան գաղափարախօսութեան վար-
կածներով, զգալիօրէն հատորը ծանրա-
բեռնելով անոնց մէջըրերումներով, հա-
մապատասխան վերլուծումներով, մեկ-
նութիւններով եւ յարակից փաստա-
կումներով: Եստակարարն է հեղինակն իսկ
բացայայտօրէն եւ առանց վարանելու
կ'ըսէ թէ հատորին մէջ զայն տեղ եմ
գտել պատմագիտութեան գարգացման
մէջ լեռնային գաղափարների, մարքս-
լենինեան ամբողջական ուսմունքի դերն
ու Ոչանակութիւնը հասարակական-քա-
ղաքական մտքի գարգացման եւ յեղափո-
խական շարժումների ծաւալման գոր-
ծում: Կոնկրետ փաստերով ցոյց եմ տըր-
ւում, որ հայ Ժողովրդի ազատագրման
միակ միշտ ուղին դասակարգային, յե-
ղափոխական պայքարի ուղին էր, Լենին-
մի ցոյց տուած ուղին: Ինչ որ պիտի
ուղէինք ըսել հետեւեալն է. պատմական
նիւթերու լուրջ ուսումնասիրութիւն մը
- մանաւանդ ակադեմիական հրատարա-
կութիւն մը - կը պահանջէ անաչառ մո-
տեցում, կանխակալ եւ կուսակցական
ոգիւի բացակայութիւն:

Այս վերապահումներով հանդերձ՝
ընթերցելը կը շնորհաւորենք հրատարա-
կիչներն ու հեղինակները այն խոշոր ու
ծանրակշիռ նպատակն համար, որ անոնք
բերած են հայ պատմագիտութեան:

Հ. ՏԱՅԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գրեց

ՍԱՐԳԻՍ ԱԻԱԳ ՔԶՆՅ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Լոս Անճելես, 1982, էջ 234:

Հրատարակութիւն մը՝ առանց մաս-
նագիտական յաւակնութիւններու - թէեւ
վերնագիրը հեռու է նման թեւադրանքի
մը - , ուր քիչ մը ամէն ինչի մասին կը
խօսուի ընդհանրապէս. մշակոյթ, լեզու,
տառ, բարբառ, նախալեզու, գրականու-
թիւն, վերածնունդ, աշխարհայեալ հո-
սանք, հայալէտներ, Ուրարտական սե-
պագիրներ, Վառձապուհ, Ս. Սահակ,
Ս. Մեսրոպ, հուսկ ապա Միխիթար Ար-
րաճօր դերը, ու յանկարծ Ազգային Սահ-
մանագրութեան հաստատում, Հաղարտ,
Գէորգեան Ճեմարան, Վերածնունդ՝
1850ական թուականներու, հայկական
տպագրութիւն, Լեհաստանի հայութիւն,
գարձեալ Ուրարտու, զանազան բանա-
ստեղծութիւններ՝ մայրենիի դո՛վքը հի-
սող, Թորոս Թորամանեան, Զուարթնոց
Եկեղեցիի շինութեան թուականի ստու-
յում... Եւ հատորը կ'աւարտի մանուկին
մայրենի լեզուն ուսուցման, մանկու-
թեան, մայրութեան եւ յարսիական
դաստիարակութեան վերաբերեալ հար-
ցերու մասին ընդհանուր նկատողու-
թիւններով:

Ահա՛ ինչ որ Արժու. Հեղինակը կրցեր
է սեղմել յարաբերաբար փոքր այս հա-
տորին մէջ: Այս տեսակէտով, կը խոր-
հինք թէ հատորը տուած է՝ պարզապէս
անոր համար որ շատ բան ուզած է ըսել
եւ չէ կրցած մնալ իր հիմնական առա-
ջադրանքի ծիրին մէջ՝ կատարելով ան-
հարկի լեզումներ:

Աւելորդ է փնտռել նիւթերու յաջոր-
դական օղակում միւս հետեւողական ու-

սումնասիրութիւն. գիրքը կը ձգէ մա-
նաւանդ այն յատակ տպագրութիւնը՝ թէ
այլեւայլ մասերը գրուած են զանազան
ստիժներով, որոնք քով քովի եկած են
հրատարակութիւն մը իրականացնելու
համար, առանց յաւելեալ աշխատանքի
կամ պատմաքննական բժանդրութեան:
Հատորը քննական չէ եւ չունի արդէն
այդ յատկանիւթիւնը, թէեւ ընդարձակ
է Պատուական Հեղինակին ծանօթու-
թիւնը:

Այս տեսակէտով դժբախտաբար հա-
տորը նորութիւն մը չունի տալիք մա-
նաւանդ անոնց՝ որոնք ծանօթ են արդէն
այս մարզին ներս կատարուած մասնա-
գիտական գործերու, ինչպէս Հայր Վար-
դան Հացունիի (Դաստիարակութիւնը Հիմ
Հայոց Բով. Վեհափ, 1923), Kevork
Sarafianի (History of Education in
Armenia. Գալիֆորնիա, 1930), Ա. Խ.
Մովսիսեանի (Ուրարտագծեր Հայ Դպրոցի
եւ մանկավարժութեան պատմութեան,
Երեւան, 1958), Վեր. Եղիա Քասունիի
(Պատմութիւն Հիմ Հայ Դաստիարակու-
թեան, Պէյրութ, 1959), Կամ Առ. Ա-
ռաքելեանի (Հայ Ժողովրդի մտաւոր մը-
շակոյթի գարգացման պատմութիւն,
3 հտ., Երեւան, 1959-1975) քննական
հրատարակութիւններուն:

Չենք արժեքադրել կատարուած եր-
կար աշխատանքը, ընդհակառակն զը-
նահատանքի պարտք կը զգանք հանդէպ
Հեղինակին, բայց եւ այնպէս կը խոր-
հինք թէ աւելի միատարր կերպով պա-
տրաստուած աշխատանք մը - հոգ չէ թէ
քննական կամ թէ լոկ Ժողովրդականաց-
ման մտահոգութիւններով - կրնար ա-
ւելի նպատակաւարժար ըլլալ:

Այս վերապահութիւններով հանդերձ,
կը յուսանք որ հատորը օգտակար ըլլայ
յատկապէս հայ մշակոյթի պատմու-
թեամբ հետաքրքրուող ոչ մասնագէտ
անձներու:

Հ. ՏԱՅԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ